

صد نکته در پایان نامه نویسی

■ دکتر یزدان منصوریان^۱

عضو هیئت علمی دانشگاه تربیت معلم تهران

چکیده

نگارش و دفاع از پایان نامه یکی از شرایط فراغت از تحصیل در دوره‌های تحصیلات تکمیلی (کارشناسی ارشد و دکتری) است. پایان نامه در واقع گزارشی مفصل از پژوهشی مستقل است، که با نظارت استادان راهنما و مشاور، از سوی دانشجو اجرا شده و در نهایت نوشته شده است. این گزارش باید دارای مشخصاتی باشد که آن را ابتدا از نظر استادان راهنما و مشاور و سپس نزد هیئت داوران قابل قبول سازد. اما از آنجا که معمولاً پایان نامه نخستین کار تحقیقی مفصل و جدی دانشجویان است، اغلب آنان در انجام این کار با دشواری‌هایی مواجه می‌شوند. برای حل این مشکلات، دانشجویان باید با فرایند تدوین و نگارش پایان نامه آشنا شوند، و از مهارت‌های لازم در این خصوص بهره‌مند باشند. بر این اساس، مقاله حاضر با هدف ترسیم تصویری کلی از این فرایند، گام‌های اصلی آن را در ده مقوله طبقه‌بندی می‌کند، و نکاتی را در هر مورد مطرح می‌سازد. مراحل مورد بحث در این مقاله عبارتند از: انتخاب موضوع، تدوین و نگارش پروپوزال، بررسی و مرور پیشینه پژوهش، گردآوری و تحلیل داده‌ها، ارائه یافته‌ها و تفسیر نتایج، نگارش متن اصلی، حضور در جلسه دفاع، پس از جلسه دفاع، اخلاق پژوهش، و سایر موارد (تعامل با استاد راهنما و موارد مشابه). هریک از نکات مطرح شده در اینجا می‌تواند با جزئیات بیشتر بحث و بررسی شود، که به دلیل محدودیت حجم مقاله حاضر امکان پرداختن به همه آنها میسر نیست. دانشجویان علاقه‌مند می‌توانند با مراجعه به منابع این اثر جزئیات مربوط به هریک از موضوعات را مطالعه کنند.

کلیدواژه‌ها: تحصیلات تکمیلی، نگارش علمی، پایان نامه و رساله، هدایت و مشاوره پایان نامه و روش پژوهش.

مقدمه

در اغلب دانشگاه‌های دنیا یکی از شرایط دریافت درجه کارشناسی ارشد و دکتری ارائه گزارشی مکتوب از یک کار پژوهشی مستقل و مفصل است، که دانشجوی با راهنمایی حداقل یکی از استادان اجرا کرده باشد. معمولاً این گزارش مکتوب را در مقطع کارشناسی ارشد «پایان نامه»^۱ و در مقطع دکتری «رساله»^۲ می‌نامند. البته در زبان فارسی اغلب واژه «پایان نامه» عام‌تر است و درباره رساله‌های دکتری نیز به کار می‌رود. در بسیاری از دانشگاه‌ها علاوه بر ارائه این گزارش مکتوب، لازم است دانشجو با حضور در جلسه دفاع گزارشی شفاهی نیز از عملکرد خود ارائه دهد و پاسخ‌گوی پرسش‌های داوران نیز باشد. از این رو، تنها ارائه متن پایان نامه شرط کافی برای احراز مدرک کارشناسی ارشد و دکتری نیست و دانشجو باید در حضور داوران توانایی خود را درباره موضوع مورد پژوهش نشان دهد. بر این اساس، موفقیت در تدوین و نگارش پایان نامه فرایندی است که ماه‌ها زمان می‌برد و در اجرای آن افراد متعددی نقش دارند. گذر از این مرحله در دوره کارشناسی ارشد به شش تا نه ماه زمان نیاز دارد. اما در دوره دکتری، بسته به شیوه تدریس در این دوره، اجرای پژوهش، تدوین و نگارش رساله در مجموع بین سه تا پنج سال، و گاهی حتی بیشتر از آن، طول می‌کشد. در برخی از کشورها، مثل ایران، دوره دکتری شامل دو بخش اصلی آموزش و پژوهش^۳ است. دوره آموزش که مستلزم گذراندن واحدهای مشخصی است، برای دو سال نخست پیش‌بینی شده و دو سال بعد، پس از موفقیت در آزمون جامع، مربوط به اجرای پژوهش و تدوین رساله است. اما در برخی از کشورها، مثل انگلستان، که دوره دکتری در آنها پژوهش محور^۴ است، دانشجویان از ابتدای دوره پژوهش خود را آغاز می‌کنند. آنان سه سال نخست را به اجرای پژوهش (ارائه پروپوزال، مرور پیشینه، گردآوری و تحلیل داده‌ها) و سال چهارم را به تدوین و نگارش متن نهایی^۵ رساله می‌پردازند. از این رو، زمان لازم برای نگارش رساله دکتری، بسته به شیوه مرسوم دانشگاه‌ها، بین سه تا پنج سال متغیر است.

در این مقاله فرایند نگارش پایان نامه و رساله در ده مقوله اصلی طبقه‌بندی شده که عبارتند از: انتخاب موضوع، تدوین و نگارش پروپوزال، بررسی و مرور پیشینه پژوهش، گردآوری و تحلیل داده‌ها، ارائه یافته‌ها و تفسیر نتایج، نگارش متن اصلی، حضور در جلسه دفاع، پس از جلسه دفاع، اخلاق پژوهش، و سایر موارد (تعامل با استاد راهنما و موارد مشابه). با توجه به انتشار آثار متعدد در خصوص پایان‌نامه‌نویسی (مثل: بود، ۱۳۸۷؛ نایب‌پور، ۱۳۸۷؛ مهاجری، ۱۳۸۶؛ موسی‌پور و علوی، ۱۳۸۵؛ روبران، ۱۳۸۱؛ کاظمی، ۱۳۷۹) و در زمینه نگارش علمی (مثل: موحد، ۱۳۸۷؛ چهرئی، ۱۳۸۶؛ حرّی، ۱۳۸۵؛ فتوحی، ۱۳۸۵؛ طوسی، ۱۳۸۳ و ۱۳۸۲؛ ادیسی، ۱۳۸۲) و ابوالحسنی، ۱۳۸۱). این مقاله قصد تکرار مطالب موجود را ندارد. بنابراین، نویسندگان می‌کوشد ضمن ارائه گزیده‌ای از آنها، تجربه شخصی خود را در زمینه هدایت، داوری و نگارش پایان‌نامه کارشناسی ارشد و رساله دکتری در اختیار خوانندگان قرار دهد. قبل از پرداختن به ده مقوله اصلی در این زمینه لازم است کلیاتی درباره پایان‌نامه‌نویسی و نگارش علمی مطرح شود.

تعریف پایان نامه و رساله

همان‌طور که گفته شد، تدوین و نگارش پایان نامه یکی از الزامات تحصیل در دوره‌های تحصیلات تکمیلی (کارشناسی ارشد و دکتری) است. پایان نامه که درواقع گزارش مفصلی از یک کار پژوهشی مستقل است باید دارای مشخصات و ویژگی‌هایی باشد که آن را از نظر استادان راهنما و مشاور و سپس نزد داوران قابل قبول سازد. اما از آنجا که معمولاً اجرای پایان‌نامه نخستین کار پژوهشی دانشجویان

در اغلب
دانشگاه‌های دنیا
یکی از شرایط
دریافت درجه
کارشناسی ارشد و
دکتری ارائه گزارشی
مکتوب از یک کار
پژوهشی مستقل
و مفصل است، که
دانشجو با راهنمایی
حداقل یکی از
استادان اجرا کرده
باشد

معمولاً نخستین
مشکلی که
دانشجویان
در خصوص اجرای
پایان نامه با آن مواجه
می شوند، انتخاب
موضوع پژوهش
است

است، اغلب آنان در انجام این کار با دشواری‌های متعدد مواجه می‌شوند. خوشبختانه راهنمایی استادان راهنما و مشاور تا حد زیادی از این دشواری‌ها می‌کاهد. از سوی دیگر تا کنون کتاب‌های متعددی در خصوص تدوین پایان نامه منتشر شده که مطالعه این کتاب‌ها نیز می‌تواند برای دانشجویان بسیار مفید باشد (مثل: بود، ۱۳۸۷؛ نایب‌پور، ۱۳۸۷؛ مهاجری، ۱۳۸۶؛ موسی‌پور و علوی، ۱۳۸۵؛ خاکی، ۱۳۸۲؛ روبران، ۱۳۸۱؛ کاظمی، ۱۳۷۹). نایب‌پور و بربری (۱۳۸۷، ص ۱۷) به نقل از کیوی (۱۳۸۳) پایان نامه را اینگونه تعریف می‌کند: «پایان نامه گزارشی است کامل، از فرایند یافتن پاسخ یک پرسش یا یافتن راه حل یک مسئله که محقق آن را بر عهده گرفته و به پایان رسانده است، مشروط بر اینکه همه مراحل تحقیق را از زمانی که به شکل پرسش یا مسئله بوده، تا وقتی که به شکل نتایج مدون و مرتب که با تجزیه و تحلیل اعداد و مستدل شده است، را در بر گیرد».

مراحل اصلی اجرای پژوهش و نگارش پایان نامه عبارتند از: انتخاب موضوع، بررسی سابقه و پیشینه موضوع، اجرای پژوهش (انتخاب روش و جامعه پژوهش، نمونه‌گیری، گردآوری و تحلیل داده‌هاست)، تدوین پایان نامه و نگارش متن آن، و سرانجام ارائه گزارش شفاهی در جلسه دفاع و پاسخ‌گویی به داوران.

جایگاه پایان نامه در تولید دانش

حجم عمده‌ای از پژوهش‌های دانشگاهی در قالب پایان نامه‌ها انجام می‌شوند و بسیاری از مقالات علمی مستخرج از همین پایان نامه‌ها و رساله‌ها هستند. از این‌رو، پایان نامه‌ها نقش مهمی در تولید دانش جدید دارند. به بیان دیگر، پایان نامه نه تنها تمرین پژوهش برای دانشجویان است، خود یکی از روش‌های تولید دانش جدید محسوب می‌شود. تنها نکته‌ای که ممکن است سودمندی پایان نامه‌ها را در این فرایند تا حدودی کم‌رنگ سازد، عدم انتشار آنها در سطح وسیع است. زیرا معمولاً علاوه بر نسخه‌ای که به داور برای ارزیابی ارائه می‌گردد، فقط چند نسخه محدود از هر پایان نامه تکثیر می‌شود. معمولاً یک نسخه در گروه آموزشی و دانشکده، نسخه‌ای دیگر در کتابخانه دانشگاه محل تحصیل دانشجو و چند نسخه دیگر نیز نزد استاد راهنما و مشاور می‌ماند. در نهایت نسخه‌ای از هر پایان نامه در مراکز ملی علمی کشورها به امانت داده می‌شود. مثلاً در ایران نسخه‌ای از تمام پایان نامه‌های دانشجویان سراسر کشور و دانشجویان ایرانی خارج از کشور در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) نگهداری می‌شود. بنابراین، در مجموع شاید حدود ده نسخه از هر پایان نامه تکثیر شود و این مسئله از سطح دسترس‌پذیری محتوای پایان نامه‌ها می‌کاهد. با این حال، استخراج مقاله از پایان نامه‌ها راهکار مؤثری برای ارتقای سطح دسترس‌پذیری اطلاعات آنهاست. در برخی از دانشگاه‌ها نیز امروزه متن کامل پایان نامه‌ها به صورت الکترونیکی نگهداری می‌شود و با رعایت مقررات خاص امکان دسترسی به این آثار به صورت الکترونیکی پیش‌بینی شده است.

نقش استاد راهنما، مشاور و داور

استادان راهنما^۱، مشاور^۲ و داور^۳ نقش‌های ویژه‌ای در فرایند تدوین پایان نامه دارند. نقش استاد راهنما در این میان بسیار ممتاز است، زیرا

در این مقاله فرایند نگارش پایان‌نامه و رساله در ده مقوله اصلی طبقه‌بندی شده که عبارتند از: انتخاب موضوع، تدوین و نگارش پروپوزال، بررسی و مرور پیشینه پژوهش، گردآوری و تحلیل داده‌ها، ارائه یافته‌ها و تفسیر نتایج، نگارش متن اصلی، حضور در جلسه دفاع، پس از جلسه دفاع، اخلاق پژوهش، و سایر موارد (تعامل با استاد راهنما و موارد مشابه)

او بیشترین تعامل را با دانشجو در تمام مراحل کار دارد و می‌تواند با رهنمودهای خود دانشجو را به مسیر درست پژوهش هدایت کند. البته نباید فراموش کرد که در نهایت مسئولیت اصلی هر پایان‌نامه با خود دانشجوست و استاد راهنما، همان‌طور که از نامش پیداست، فقط نقش راهنمایی دانشجو را بر عهده دارد.

استاد مشاور به‌عنوان ناظر بر فرایند اجرای پژوهش در مواردی که استاد راهنما تشخیص دهد، دیدگاه‌های مشورتی خود را در اختیار استاد راهنما و دانشجو قرار می‌دهد. اما معمولاً تصمیم‌گیرنده اصلی در هدایت پایان‌نامه، استاد راهنماست و استاد مشاور بیشتر درباره کلیات موضوع، روش تحقیق و چگونگی مرور منابع یا موارد مشابه دیدگاه‌های خود را ارائه می‌دهد. البته این نقش مشاوره‌ای به‌هیچ‌وجه به‌معنای کم‌اهمیت بودن جایگاه استاد مشاور در فرایند پژوهش و تدوین پایان‌نامه نیست. بلکه این نوع تقسیم‌بندی کار به‌نوعی نشان از سهم بیشتری است که از استاد راهنما انتظار می‌رود و دانشجو نباید برای تمام جزئیات کار خود به استاد مشاور مراجعه کند. البته در عمل بسیار دیده شده است که استادان مشاور با حوصله فراوان و با سخاوت‌مندی قابل‌تقدیری در تمام مراحل تحقیق، دانشجویان را از دانش و تخصص خود بهره‌مند ساخته‌اند، و به‌نوعی همچون استاد راهنمای دوم هدایت پایان‌نامه را همراه با استاد راهنمای اصلی بر عهده داشته‌اند.

داوران، که حداقل یکی از آنان از دانشگاه دیگری انتخاب می‌شود، در زمینه موضوع مورد مطالعه تخصص کافی دارند و خود صاحب آثار و تحقیقات متعددی در آن زمینه هستند. از این‌رو، انتظار می‌رود استادان داور با توجه به تجربه و تخصصی که دارند بتوانند پایان‌نامه یا رساله ارائه‌شده را منتقدانه و منصفانه ارزیابی کنند. متن پایان‌نامه یا رساله مدتی قبل از تاریخ دفاع برای داوران ارسال می‌شود تا آنان وقت کافی برای مطالعه آن داشته باشند. پس از مطالعه متن، آنان در جلسه دفاع حاضر می‌شوند و پس از شنیدن توضیحات دانشجو، پرسش‌های خود را مطرح می‌سازند و انتظار دارند دانشجو از عهده پاسخ‌گویی به این پرسش‌ها برآید.

انتخاب موضوع پژوهش

معمولاً نخستین مشکلی که دانشجویان در خصوص اجرای پایان‌نامه با آن مواجه می‌شوند، انتخاب موضوع پژوهش است. در هر رشته علمی تقریباً درباره تمام موضوع‌های معروف قبلاً پژوهش‌های فراوانی انجام شده است و یافتن موضوعی تازه که ارزش اجرای پژوهش مستقلی در حد یک پایان‌نامه تحصیلی را داشته باشد، کار ساده‌ای نیست. برای گذر از این مرحله مقاله حاضر پیشنهادهایی ارائه می‌کند. نخستین قدم در این کار شناسایی منابع هسته^{۱۱} در رشته تحصیلی مورد نظر است. منظور از منابع هسته منابعی اعم از کتاب و مجله است که بیشترین استنادها^{۱۲} را به خود اختصاص می‌دهد و بیشترین تأثیر را در رشته مورد نظر داشته‌اند. برای شناسایی منابع مرتبط با موضوع لازم است دانشجویان با راهنمایی استادان راهنما و مشاور به جست‌وجو در پایگاه‌های اطلاعاتی^{۱۳}، نمایه‌نامه‌ها^{۱۴} و چکیده‌نامه‌های موضوعی رشته خود بپردازند. این منابع ممکن است در داخل یا خارج از کشور منتشر شده باشند. خوشبختانه به‌مدد امکانات اینترنتی امروزه دسترسی به هر دو دسته از این منابع با سهولت بیشتری نسبت به گذشته میسر است. برای تکمیل این جست‌وجو پیشنهاد می‌شود دانشجویان به شناسایی و بررسی فهرست کنفرانس‌ها و همایش‌های جاری در رشته و موضوعات مورد بحث در آنها نیز اقدام کنند.

همچنین، شناسایی و بررسی پایگاه‌ها و فهرست پایان‌نامه‌های انجام‌شده موجود در مراکز اطلاعات ملی یا وب‌سایت‌های دانشگاه‌های معتبر مرتبط با رشته در داخل و خارج کشور نیز توصیه می‌شود. ضمن آنکه امروزه جست‌وجو در پایگاه‌های اطلاعاتی پژوهش‌های در دست‌اجرا در سطح داخل و خارج کشور نیز می‌تواند مفید باشد. مثلاً به‌تازگی پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران^{۱۵} پایگاه جدیدی برای ثبت پیشنهادهای پژوهشی پایان‌نامه‌ها و اطلاعات مربوط به پایان‌نامه‌های در دست‌اجرا ایجاد کرده است. این پایگاه با عنوان «پایگاه ثبت اطلاعات پایان‌نامه‌ها و رساله‌های تحصیلات تکمیلی کشور»^{۱۶} راه‌اندازی شده است. سرانجام استفاده از اصطلاح‌نامه‌ها^{۱۷} و منابع مشابه برای یافتن موضوعات مشابه و مرتبط و ترسیم ارتباط موضوعی بین آنها نیز به انتخاب موضوع نهایی کمک می‌کند.

جدول ۱. نکات مربوط به انتخاب موضوع پژوهش

کلید	توضیحات
شناسایی و مرور منابع هسته	آیا منابع هسته در حوزه موضوعی کار خود را می‌شناسید و شماره‌های اخیر مجلات مطرح در رشته خود را مرور کرده‌اید؟
جست‌وجو در پایگاه‌های موضوعی	آیا در پایگاه‌های اطلاعاتی، نمایه‌نامه‌ها و چکیده‌نامه‌های موضوعی جست‌وجو کرده‌اید؟
مرور مقالات کنفرانس‌ها	آیا کنفرانس‌ها و همایش‌های جاری در رشته خود و موضوعات موردبحث در آنها را می‌شناسید و آثار ارائه‌شده در کنفرانس‌های اخیر رشته را دیده‌اید؟
جست‌وجو در پایگاه‌های مربوط به پژوهش‌های جاری	آیا به شناسایی و جست‌وجو در پایگاه‌های اطلاعاتی پژوهش‌های در دست‌اجرا در داخل و خارج کشور اقدام کرده‌اید؟
مطالعه پایان‌نامه‌های مشابه	آیا پایان‌نامه‌هایی را که به‌تازگی دفاع شده‌اند در کتابخانه دانشکده دیده‌اید؟ و در پایگاه‌ها و فهرست پایان‌نامه‌های اجراشده در مراکز اطلاعات ملی جست‌وجو کرده‌اید؟
ترسیم نقشه موضوعی	آیا می‌توانید با استفاده از اصطلاح‌نامه‌ها نقشه‌ای موضوعی از رشته خود ترسیم کنید؟
مطالعه کتاب‌های روش تحقیق و مرور زمینه‌های پژوهشی	آیا کتاب‌های روش پژوهش در حوزه‌های مرتبط را مطالعه کرده‌اید و زمینه‌های پژوهشی موردعلاقه خود را می‌شناسید؟
مقایسه مبانی نظری و عملی	آیا به مباحث نظری گرایش دارید یا موضوعات کاربردی را ترجیح می‌دهید؟
مقایسه رویکرد کمی و کیفی	آیا به رویکرد کمی علاقه‌مندید یا بیشتر رویکرد کیفی را می‌پسندید؟
انتخاب موضوع‌های مسئله‌مدار	آیا در محل کار/تحصیل با مسئله‌ای روبه‌رو هستید که بتواند مبنای پژوهش قرارگیرد؟

تدوین و نگارش پروپوزال

برای بررسی پیشینه موضوع تحقیق، دانشجو باید با تعیین دقیق حوزه مورد مطالعه و استفاده از کلیدواژه‌های اصلی به پایگاه‌ها و بانک‌های اطلاعاتی مراجعه کند و به کاوشی عمیق و همه‌جانبه بپردازد

تدوین و نگارش پروپوزال

تدوین و نگارش پروپوزال (طرح اولیه پژوهش) گام بعدی در فرایند تدوین پایان‌نامه است. در این طرح اولیه که معمولاً بین ۱۰ تا ۱۵ صفحه است، دانشجو باید با کمک استاد راهنما به مسئله اصلی پژوهش، پرسش‌هایی که دارد، گاه فرضیه‌های اولیه، روشی تحقیقی که قرار است مورد استفاده قرار گیرد و موارد مشابه اشاره کند. این طرح اولیه در واقع نشان‌دهنده مسیری است که دانشجو می‌خواهد در پژوهش خود طی کند، و پیش‌بینی نتایجی است که در پایان از این پژوهش به‌دست خواهد آورد. طرح پژوهش باید منسجم، دقیق و مبتنی بر اصولی که در هر دانشگاه برای آن پیش‌بینی شده است، نوشته شود. به‌رغم تمام تفاوت‌هایی که ممکن است این شیوه‌نامه‌ها در جزئیات داشته باشند، در کلیات آنها نوعی توافق عام دیده می‌شود. به‌طوری که دانشجو باید در طرح اولیه خود دلایل کافی بر اهمیت موضوع مورد مطالعه و سودمندی نتایج آن ارائه کند. علاوه بر این باید به سابقه موضوع و پژوهش‌های مرتبط نیز اشاره شود. مهم‌ترین پرسش‌ها که باید در این مرحله پاسخ داده شوند، در جدول شماره ۲ آمده است.

مراحل اصلی اجرای پژوهش و نگارش پایان نامه عبارتند از: انتخاب موضوع، بررسی سابقه و پیشینه موضوع، اجرای پژوهش (انتخاب روش و جامعه پژوهش، نمونه گیری، گردآوری و تحلیل داده‌هاست)، تدوین پایان نامه و نگارش متن آن، و سرانجام ارائه گزارش شفاهی در جلسه دفاع و پاسخ گویی به داوران

کلید	توضیحات
شناسایی مسئله اصلی پژوهش	آیا می‌توانید محور و مسئله اصلی پژوهش را به روشنی تبیین کنید؟
تدوین هدف‌های اصلی پژوهش	آیا می‌توانید هدف‌های اصلی و ثانویه پژوهش و رابطه بین آنها را نشان دهید؟
اثبات اصالت موضوع پژوهش	آیا می‌توانید اصالت و ارزش موضوع را با اطمینان ثابت کنید؟
تدوین برنامه زمان‌بندی شده	آیا برنامه زمان‌بندی شده و دقیقی برای اجرای پژوهش تدوین کرده‌اید؟
تدوین پرسش‌ها و فرضیه‌ها	آیا پرسش‌های پژوهش و فرضیه‌های احتمالی را به روشنی تدوین کرده‌اید؟
معرفی متغیرهای احتمالی	آیا متغیرهای اصلی مورد بررسی در این پژوهش مشخص شده است؟
انتخاب بهترین روش تحقیق	آیا روش مناسبی برای گردآوری و تحلیل داده‌ها یافته‌اید؟
انتخاب رویکرد پژوهش	آیا رویکرد شما در این پژوهش استقرایی، قیاسی یا ترکیبی از آنهاست؟
تدوین تعاریف عملیاتی	آیا تعاریف نظری و عملیاتی واژه‌های بکاررفته در تحقیق را به روشنی ارائه کرده‌اید؟
شناسایی وجوه ممتاز پژوهش	آیا وجه متمایزکننده‌ای با سایر آثار در کار شما وجود دارد که قابل ذکر باشد؟

بی‌تردید هیچ پژوهشی در خلأ و بدون ارتباط با سایر مطالعات انجام نمی‌شود، و همواره هر محقق باید به‌نحوی پیوند تحقیق خود را با سایر تحقیقات نشان دهد. اساساً پژوهش خوب پژوهشی است که ادامه‌دهندهٔ راهی باشد که دیگران پیموده‌اند، و خود نیز مبنای کارهای بعدی پژوهشگران آتی قرارگیرد. به‌بیان دیگر، هر طرح پژوهشی در شبکه‌ای از پیوندهای میان مطالعات هم‌موضوع و مرتبط قرارمی‌گیرد، و ترسیم این پیوندها وظیفه‌ای است که در بخش مرور پیشینهٔ پژوهش انجام می‌شود.

پایان‌نامه‌های تحصیلات تکمیلی نیز از این قاعده کلی مستثنی نیستند، و باید به‌نحوی پیوند موضوع خود را با آثار قبلی نشان دهند. در اغلب رشته‌ها، به‌ویژه در رشته‌های علوم انسانی و اجتماعی، این پیوند معمولاً در فصل دوم پایان‌نامه‌ها ترسیم می‌شود، و اغلب با عنوان «ادبیات تحقیق»^{۱۹} معرفی می‌گردد. البته این عنوان ترجمه تحت‌اللفظی اصطلاح انگلیسی آن است و چندان گویای نقش آن نیست. از این‌رو، به‌نظر نگارنده این مقاله بهتر است این فصل به‌عنوان «پیشینه پژوهش» معرفی شود، که عنوانی گویاتر از «ادبیات تحقیق» به‌نظر می‌رسد.

برای بررسی پیشینه موضوع تحقیق، دانشجو باید با تعیین دقیق حوزه مورد مطالعه و استفاده از کلیدواژه‌های اصلی به پایگاه‌ها و بانک‌های اطلاعاتی مراجعه کند و به کاوش عمیق و همه‌جانبه بپردازد. به‌سخنی دیگر، در این مرحله باید پژوهشگر به تدوین «استراتژی جست‌وجو»^{۱۸} بپردازد. استراتژی جست‌وجو به‌معنای شناسایی مناسب‌ترین کلیدواژه‌ها و ترکیب آنها به کمک «عملگرهای منطقی»^{۱۹} است، تا بهترین نتیجه از جست‌وجو در پایگاه‌های اطلاعاتی به‌دست آید. مثلاً، اگر موضوع پژوهشی بررسی «رضایت کاربران از خدمات مرجع

حدول، ۳. نکات مربوط به تدوین، بيشنه پژوهش، و مرور نوشتارها

کلید (گام اصلی)	توضیحات
شناسایی پایگاه‌های اطلاعاتی	آیا پایگاه‌های اطلاعاتی اصلی مربوط به رشته خود را می‌شناسید؟
انتخاب بهترین کلیدواژه‌ها	آیا بهترین کلیدواژه‌های مرتبط با موضوع را در اصطلاح‌نامه‌ها یافته‌اید؟
تدوین استراتژی جست‌وجو	آیا استراتژی جست‌وجوی شما از جامعیت و مانعیت لازم بهره‌مند است؟
ارزیابی منابع بازیابی‌شده	آیا نتایج بازیابی اطلاعات از منابع را نقادانه ارزیابی کرده‌اید؟
اتخاذ رویکرد تحلیلی	آیا در مرور پیشینه رویکردی تحلیلی و انتقادی داشته‌اید؟
ترسیم پیوند میان منابع	آیا پیوند مناسبی میان منابع موردبررسی ترسیم نموده‌اید؟
تعیین نقاط خالی پژوهشی	آیا مرور پیشینه پژوهش نقاط خالی حوزه پژوهشی موردبررسی را نشان می‌دهد؟
مشارکت در حوزه موضوعی	آیا پژوهش شما می‌تواند به‌نحوی نقاط خالی را ترمیم کند؟
ترسیم رویکردها و رویه‌ها	آیا می‌توانید تصویری از روندهای جاری و حاکم حوزه را نشان دهید؟
توجه به انسجام و جامعیت	آیا پیشینه پژوهش جامعیت و انسجام کافی دارد؟

گردآوری و تحلیل داده‌های پژوهشی بخشی حیاتی و بنیادی در همهٔ انواع تحقیقات علمی است. به بیان دیگر، در تمام پژوهش‌ها داده‌هایی گردآوری شده و به‌شکلی تنظیم، خلاصه‌سازی، توصیف، مقایسه و درنهایت تحلیل و تفسیر می‌شوند. فقط نوع داده‌های گردآوری شده و چگونگی تحلیل آنها متفاوت است. گاه داده‌ها کمی و آماری و گاه کیفی و تفسیری‌اند. گاه از دل طرح‌ها و محیط‌های آزمایشگاهی استخراج می‌شوند، و گاه در محیط واقعی و طبیعی به‌دست می‌آیند. ابزار گردآوری نیز بسیار متنوع است. مثلاً در حوزه‌های علوم اجتماعی و انسانی معمولاً مشاهده، مصاحبه، پرسشنامه، اسناد و مدارک تاریخی، گروه‌های کانونی و موارد مشابه از اصلی‌ترین ابزارها محسوب می‌شوند. درمقابل علوم پایه و انواع رشته‌های مهندسی ابزارهای خاص خود را دارند. به‌هر حال، دادهٔ موردنظر هرچه باشد و به هر شکل که گردآوری شود، باید در گردآوری و تحلیل آن اصول پایه رعایت شود. مهم‌ترین گام‌هایی که باید در این مرحله برداشته شود، در جدول شمارهٔ ۴ آمده است.

جدول ۴. نکات مربوط به گردآوری و تحلیل داده‌ها

کلید	توضیحات
تناسب روش با اهداف اولیه	آیا روش پژوهش با رویکرد و هدف اولیه هم‌خوانی دارد؟
تناسب روش‌شناسی با پرسش‌ها	آیا روش‌شناسی مورد استفاده با نوع پرسش‌ها تناسب دارد؟
روایی و پایایی ابزار پژوهش	آیا از روایی و پایایی ابزار مورد استفاده اطمینان دارید؟
معرفی جامعه پژوهش	آیا جامعه پژوهش و ویژگی‌های آن به‌خوبی توصیف شده است؟
انتخاب روش نمونه‌گیری	آیا روش نمونه‌گیری با پرسش‌های پژوهش متناسب است؟
حجم و کیفیت داده‌ها	آیا حجم و کیفیت داده‌های گردآمده برای تحلیل مناسب است؟
پرهیز از سوگیری در تحلیل	آیا در گردآوری و تحلیل داده‌ها از سوگیری پرهیز شده است؟
کاهش اثر عوامل خطا	آیا تأثیر عوامل خطا در گردآوری و تحلیل به حداقل رسیده است؟
قانع‌کنندگی پاسخ‌های حاصل	آیا داده‌های گردآوری‌شده پاسخ‌گوی پرسش‌های پژوهش است؟
رعایت اخلاق پژوهش	آیا در گردآوری داده‌ها اصول اخلاق پژوهش رعایت شده است؟

گردآوری و تحلیل داده‌ها

در نگارش متن
پایان‌نامه باید تمام
اصول نگارش علمی
که در مقدمه به آنها
اشاره شد، رعایت
شود. متن پایان‌نامه
باید روان و عاری
از ابهام باشد. بین
اجزای متن باید
نوعی پیوستگی
منطقی دیده شود
که تمام اجزای آن
را به هم مرتبط
سازد. علاوه بر این،
متن پایان‌نامه باید
یک‌دست باشد و
دانشجو در تمام
بخش‌های آن به
تعاریف عملیاتی
ارائه‌شده در ابتدای
پایان‌نامه وفادار
بماند

ارائه یافته‌ها و تفسیر نتایج

بهترین مجموعه داده‌های گردآوری‌شده اگر به‌دقت تحلیل نشوند و نتایج این تحلیل به‌روشنی و با ذکر جزئیات کافی به خواننده ارائه نشود، عملاً فرایند دشوار گردآوری و تحلیل بی‌نتیجه مانده است. از این‌رو دانشجویان باید یافته‌ها و آموخته‌های خود را از فرایند گردآوری و تحلیل داده‌ها به‌روشنی و با دقت کافی در پایان‌نامه منعکس سازند. این انعکاس باید به‌نحوی باشد که خواننده پایان‌نامه بتواند تصویری از آنچه دانشجو طی اجرای پژوهش موفق به کشف آن شده است، در ذهن خود ترسیم کند. یافته‌های ارائه‌شده در پایان‌نامه باید مستند و به‌طور کامل متکی بر داده‌های گردآوری‌شده در همان پژوهش باشد. چنانچه قرار است مقایسه‌ای نیز میان یافته‌های پژوهش با آثار قبلی صورت پذیرد، این مقایسه فقط باید با آثاری صورت گیرد، که قبلاً در فصل مربوط به «پیشینه پژوهش» به آنها اشاره شده است. مهم‌ترین پرسش‌هایی که باید در این مرحله به آنها پاسخ داده شود، در جدول شماره ۵ آمده است.

جدول ۵. نکات مربوط به ارائه یافته‌ها، نتیجه‌گیری و تفسیر نتایج

کلید	توضیحات
تطابق یافته‌ها با پرسش‌های اولیه	آیا یافته‌های پژوهش پاسخ‌گوی پرسش‌های اولیه است؟
گذر از مرز توصیف سطحی	آیا در ارائه یافته‌ها از سطح توصیف به مرحله تحلیل رسیده‌اید؟
بازنگری اهداف اولیه	آیا یافته‌های پژوهش هدف اولیه شما را به خوبی محقق ساخته است؟
کاربردپذیری یافته‌ها	نتایج حاصل از پژوهش چگونه می‌تواند در عرصه نظر و عمل مفید باشد؟
شناسایی بارزترین یافته‌ها	آیا می‌توانید مهم‌ترین و جالب‌توجه‌ترین بخش یافته‌ها را مشخص سازید؟
توجه به خواننده	آیا خواننده پایان‌نامه می‌تواند به راحتی نتیجه اصلی تحقیق شما را ببیند؟
استفاده از ابزارهای ترسیمی	آیا در ارائه یافته‌ها به تناسب نیاز خواننده از ابزارهای ترسیمی استفاده شده است؟
تکیه بر تحلیل پژوهشگر	آیا سهم شما در تحلیل و تفسیر نتایج به اندازه کافی پررنگ و برجسته است؟
مقایسه یافته‌ها با پیشینه	آیا یافته‌های خود را با نتایج آثار معرفی‌شده در بخش پیشینه پژوهش مقایسه کرده‌اید؟
پیشنهاد استمرار پژوهش	آیا پیشنهادهایی کاربردی برای پژوهش‌های بعدی مطرح ساخته‌اید؟

ارائه یافته‌ها و تفسیر نتایج

اگر چه استفاده از پاورپوینت و ابزارهای نمایشی مشابه بر جذابیت ارائه می‌افزاید، هیچ الزامی وجود ندارد که دانشجو اسلایدها را یکی پس از دیگری به ترتیب نمایش دهد، و تنها به خواندن محتوای اسلایدها بسنده کند. زیرا بهتر است او ضمن استفاده از این امکانات روایت پژوهش خود را به زبانی ساده برای حاضران تعریف کند

نگارش متن اصلی

پس از اجرای پژوهش، زمان نگارش متن اصلی فرامی‌رسد. البته با توجه به اینکه قبلاً پروپوزال پایان‌نامه و پیشینه پژوهش تدوین شده، شروع نگارش به معنای شروع از نقطه صفر نیست. بلکه در این مرحله دانشجو باید به سازمان‌دهی و بسط مطالب گردآوری‌شده بپردازد. در نگارش متن پایان‌نامه باید تمام اصول نگارش علمی که در مقدمه به آنها اشاره شد، رعایت شود. متن پایان‌نامه باید روان و عاری از ابهام باشد. بین اجزای متن باید نوعی پیوستگی منطقی دیده شود که تمام اجزای آن را به هم مرتبط سازد. علاوه بر این، متن پایان‌نامه باید یک‌دست باشد و دانشجو در تمام بخش‌های آن به تعاریف عملیاتی ارائه‌شده در ابتدای پایان‌نامه وفادار بماند. مهم‌ترین پرسش‌هایی که باید در این مرحله به آنها پاسخ داده شود، در جدول شماره ۶ آمده است.

جدول ۶ نکات مربوط به نگارش متن اصلی پایان نامه

کلید	توضیحات
مطابقت عنوان پایان نامه با عنوان مصوب در پروپوزال	آیا عنوان پایان نامه منعکس کننده محتوای آن است و با عنوان مصوب در پروپوزال مطابقت دارد؟
رعایت اصول چکیده نویسی	آیا چکیده پایان نامه آیینۀ تمام نمایی از متن اصلی است؟
ارائه تعاریف عملیاتی	آیا تعاریف عملیاتی مفاهیم مهم به روشنی ارائه شده است؟
سلیس بودن متن	آیا پایان نامه بدون حضور نویسنده آن به اندازه کافی گویاست؟
انسجام و یکدستی متن	آیا متن پایان نامه انسجام و یکدستی لازم را دارد؟
توجه به اصول استناددهی	آیا به تمام منابع مورد استفاده به دقت استناد شده است و در استناد به منابع از الگوی واحد استفاده شده است؟
انسجام در ساختار متن	آیا ساختار پایان نامه از الگوی منطقی پیروی می کند؟
رعایت نکات دستوری نگارش	آیا نکات دستوری نگارش در تدوین متن رعایت شده است؟
ارائه نتایج و پیشنهادها	آیا نتایج نهایی پژوهش و پیشنهادهای مبتنی بر این نتایج ارائه شده است؟
ارائه پیوست های لازم	آیا پیوست های مورد نیاز خواننده در انتهای متن اصلی آمده است؟

نگارش متن اصلی پایان نامه

حضور در جلسه دفاع

در اغلب دانشگاه های دنیا دانشجویان تحصیلات تکمیلی موظفند پس از اتمام نگارش پایان نامه، آن را به دانشگاه تحویل دهند و پس از تعیین داور یا داوران پایان نامه در جلسه ای رسمی حضور یابند، و ضمن ارائه گزارشی شفاهی از کار خود، به پرسش های داوران و پرسش های احتمالی سایر حاضران پاسخ دهند. در جلسه دفاع مهارت های سخنرانی دانشجوی نقش اساسی دارد، زیرا او ناچار است روایتی صادقانه از ماه ها تلاش خود را در زمانی کوتاه که معمولاً بین سی تا ۴۵ دقیقه پیش بینی می شود، ارائه کند. بدیهی است که در زمان اندکی که برای ارائه در نظر گرفته می شود، باید به مهم ترین نکات اشاره شود. در غیر این صورت حاضران در جلسه دفاع نمی توانند برداشت درست و دقیقی از فرایند پژوهش به دست آورند. در بسیاری از کشورهای دنیا، از جمله در ایران، جلسه دفاع عمومی است و همه علاقه مندان می توانند در آن شرکت کنند. اما در برخی از کشورها، از جمله انگلستان، جلسه دفاع تنها با حضور دانشجو و داوران داخلی و خارجی برگزار می شود. چنانچه استاد راهنما یا مشاور نیز تمایل داشته باشند، می توانند در این جلسه شرکت کنند. اما فقط دانشجو باید به پرسش های داوران پاسخ دهد و استاد راهنما یا مشاور فقط می توانند نظاره گر این گفت و گو باشند. داور خارجی که نقش اصلی را در مدیریت جلسه دفاع دارد، از دانشگاهی غیر از دانشگاه محل تحصیل دانشجو دعوت می شود و به همین دلیل داور خارجی نام دارد.

در بسیاری از جلسات دفاع دیده می شود که دانشجویان با استفاده از امکانات نمایشی نرم افزارهایی مثل پاورپوینت به ارائه بخش هایی از پایان نامه می پردازند، که دقیقاً به همان ترتیبی است که در متن پایان نامه آمده است. اگرچه استفاده از پاورپوینت و ابزارهای نمایشی مشابه بر جذابیت ارائه می افزاید، هیچ الزامی وجود ندارد که دانشجو اسلایدها را یکی پس از دیگری به ترتیب نمایش دهد، و تنها به خواندن محتوای اسلایدها بسنده کند. زیرا بهتر است او ضمن استفاده از این امکانات روایت پژوهش خود را به زبانی ساده برای حاضران

تعریف کند. زیرا متن پایان‌نامه قبل از جلسه در اختیار داوران بوده و پس از آن در اختیار سایر علاقه‌مندان قرار خواهد گرفت. از این‌رو، جلسه دفاع فرصتی است که پژوهشگر، که در اینجا دانشجویست، به زبان خود داستان پژوهش خویش را همراه با فرازا و فرودهای آن روایت کند. علاوه بر این نباید فراموش کرد که این جلسه فرصتی است که دانشجو از کاستی‌ها و اشکالات احتمالی متن پایان‌نامه مطلع شود و قبل از ارائه نسخه نهایی، به رفع این اشکالات بپردازد.

ضمناً نباید فراموش کرد که تقریباً در همهٔ جلسات دفاع داوران پیشنهادهایی برای بهبود کار ارائه می‌دهند که اغلب نیز این پیشنهادها سودمند است. زیرا داور یا داوران از زاویه‌ای تازه به متن پایان‌نامه نگاه می‌کنند و ممکن است نکاتی از دید دانشجو و استاد راهنما پنهان مانده باشد، که جلسهٔ دفاع فرصت خوبی برای رفع آنهاست. از این‌رو، چنانچه تذکراتی برای ایجاد تغییرات در متن پایان‌نامه داده می‌شود باید از این نکات استفاده کرد و اشکالات مطرح‌شده را نوعی خرده‌گیری تلقی نکرد. در جلسهٔ دفاع دانشجو باید کاملاً آرام و خونسرد باشد و از دلهره و نگرانی بی‌مورد بپرهیزد. این جلسه خود نوعی تمرین یادگیری است، و افراد حاضر در آن بیشتر مشتاق شنیدن یافته‌های پژوهش انجام‌شده هستند، و اگر پرسش یا نظری مطرح می‌شود به دلیل توجه به کاری است که انجام شده است. از سویی دیگر، بسیاری از پرسش‌های مطرح‌شده در جلسهٔ دفاع می‌توانند افق‌های تازه‌ای در ذهن پژوهشگر باز کنند و مسیرهای تازه‌ای برای استمرار پژوهش بگشایند. همچنین، باید به‌خاطر داشت که قرار نیست هیچ پژوهشی خود به‌تنهایی نقطهٔ پایانی بر یک حوزهٔ مطالعاتی محسوب شود، و عاری از هرگونه نقص و عیب باشد. به همین دلیل، نباید نگران پرسش‌های داوران و حاضران در جلسه بود، و باید از دیدگاه‌های آنان استقبال کرد. توصیه می‌شود دانشجویانی که در جلسهٔ دفاع از پایان‌نامهٔ خود حاضر می‌شوند، نکات مطرح‌شده را یادداشت کنند، و به ترتیب به آنها پاسخ گویند. پاسخ به این پرسش‌ها به‌معنای توجیه کاری که انجام شده نیست، بلکه به‌معنای تشریح نکاتی است که مبهم مانده است. مهم‌ترین پرسش‌هایی که باید در این مرحله به آنها پاسخ داده شود، در جدول شماره ۷ آمده است.

حدول، ۷. نکات مربوط به حضور در جلسه دفاع

کلید	توضیحات
تنظیم وقت ارائه	آیا حجم مطالب برای ارائه در جلسه با وقت آن تناسب دارد؟
رویکرد روایی در ارائه	آیا جلسه دفاع روایتی ساده از فرایند پژوهش شما و نکات مهم آن است؟
تجربه قبلی از جلسات دفاع	آیا قبلاً در جلسه‌های دفاع دوستان خود شرکت کرده‌اید؟
برگزاری جلسه دفاع آزمایشی	آیا قبل از جلسه اصلی، جلسه دفاع آزمایشی داشته‌اید؟
پیش‌بینی پرسش‌های داوران	آیا از پرسش‌های احتمالی داوران و چگونگی پاسخ‌گویی به آنها آگاه هستید؟
فرصتی برای یادگیری	آیا می‌دانید جلسه دفاع برخلاف عنوان آن محل دفاع نیست و فرصتی آموزشی است؟
استقبال از دیدگاه‌های داوران	آیا می‌دانید دیدگاه‌های داوران آخرین فرصت برای اصلاح کار شماست؟
تأثیر روش ارائه بر امتیاز نهایی	آیا می‌دانید چگونگی بیان مطالب در جلسه دفاع بخشی از مهارت‌های پژوهشی شماست؟
اطمینان از درستی ابزار لازم	آیا قبل از جلسه از درستی ابزار ارائه مطالب اطمینان یافته‌اید؟
قدردانی از استادان و داوران	آیا از همه کسانی که در این تحقیق به شما یاری رسانده‌اند تشکر کرده‌اید؟

معمولاً در جلسهٔ
دفاع داوران از
دانشجو می‌خواهند
اصلاحاتی در متن
پایان‌نامه اعمال
کند. اگر حجم این
اصلاحات کم باشد،
فقط کافی است
که استادان راهنما
و مشاور اعمال
اصلاحات را تأیید
کنند. اما اگر موارد
مطرح‌شده، کلی و
ساسی باشد باید به
تأیید مجدد استادان
داور برسد

پس از جلسه دفاع

جلسه دفاع آخرین مرحله در کار تدوین و نگارش پایان نامه نیست. زیرا معمولاً پس از آن دانشجو باید اقداماتی تکمیلی را انجام دهد. معمولاً در جلسه دفاع داوران از دانشجو می‌خواهند اصلاحاتی در متن پایان نامه اعمال کند. اگر حجم این اصلاحات کم باشد، فقط کافی است که استادان راهنما و مشاور اعمال اصلاحات را تأیید کنند. اما اگر موارد مطرح شده، کلی و اساسی باشد باید به تأیید مجدد استادان داور برسد. علاوه بر این، توصیه می‌شود دانشجویان مقاله‌ای از پایان نامه خود استخراج کنند و با انتشار آن امکان دسترسی افراد بیشتری را به پژوهش اجرا شده و نتایج آن فراهم آورند. مهم‌ترین پرسش‌هایی که باید در این مرحله به آنها پاسخ داده شود، در جدول شماره ۸ آمده است.

جدول ۸. نکات مهم پس از برگزاری جلسه دفاع

کلید	توضیحات
ثبت و ضبط دیدگاه‌های داوران	آیا دیدگاه‌های شفاهی داوران را در جلسه دفاع با دقت ثبت کرده‌اید؟
اعمال آخرین اصلاحات	آیا می‌دانید پس از تحویل پایان نامه به کتابخانه دیگر امکان اصلاح آن را ندارید؟
استخراج مقاله از رساله	آیا می‌توانید حداقل یک مقاله ترویجی یا پژوهشی از متن اصلی استخراج کنید؟
شروع پژوهش‌های بعدی	آیا دفاع از پایان نامه را پایان مسیر، یا آن را آغازی برای پژوهش‌های بعدی می‌دانید؟
مرور تجربه‌های بدست آمده	اگر دوباره این پژوهش را انجام دهید از چه کارهایی پرهیز خواهید کرد؟
ارزیابی واقع‌بینانه از کار خود	آیا می‌توانید نقاط قوت و ضعف کار خود را به روشنی معرفی کنید؟
توصیه موضوع به دوستان	آیا می‌توانید به دوستانتان موضوعی برای ادامه پژوهش خود توصیه کنید؟
مرور مهارت‌های کسب شده	آیا می‌توانید مهارت‌هایی را که هنگام اجرای این پژوهش آموخته‌اید، بازگو کنید؟
ارائه توصیه‌های کاربردی	آیا می‌توانید براساس نتایج پژوهش خود به افراد یا نهادهای مرتبط به این موضوع توصیه‌های کارشناسی ارائه کنید؟
استمرار موضوع در آینده	آیا می‌توانید این پژوهش را مبنای کارهای آتی خود قرار دهید؟

پس از جلسه دفاع

اخلاق پژوهش

نگارش پایان نامه به عنوان نخستین کار پژوهشی جدی دانشجویان فرصت خوبی برای تمرین اخلاق پژوهش است. منظور از اخلاق پژوهش رعایت تمام نکات اخلاقی در حفظ حریم و حقوق افرادی است که به نحوی با پژوهش ما مرتبط هستند. مثلاً حقوق مؤلفانی که آثارشان را مطالعه کرده‌ایم، با استناد به آن آثار رعایت شود. درضمن اطلاعات شخصی و محرمانه کسانی که به پرسشنامه تحقیق ما پاسخ گفته‌اند باید محفوظ و مخفی بماند. همچنین، صداقت در بیان یافته‌های پژوهش به همان شکل که هستند، حتی اگر با پیش فرض‌ها و فرضیه‌های ما همخوانی ندارند، جزء مصادیق اخلاق پژوهش است.

پژوهشگر باید در
گزارش تحقیق خود
صادق، امین، منصف،
و بی طرف باشد.
سوگیری در پژوهش
به هر شکل و در
هر مرحله که اتفاق
افتد تنها پژوهشگر
را از درک واقعیت‌ها
بازمی‌دارد

پژوهشگر باید در گزارش تحقیق خود صادق، امین، منصف، و بی طرف باشد. سوگیری در پژوهش به هر شکل و در هر مرحله که اتفاق افتد تنها پژوهشگر را از درک واقعیت‌ها بازمی‌دارد. مهم‌ترین پرسش‌هایی که باید در این مرحله به آنها پاسخ داده شود، در جدول شماره ۹ آمده است.

جدول ۹. نکات مربوط به اخلاق پژوهش

کلید	توضیحات
امانت‌داری در استفاده از منابع	آیا در استفاده از منابع و آثار دیگران کاملاً امانت‌دار بوده‌اید؟
دقت در استناددهی	آیا در استناد به منابعی که استفاده کرده‌اید دقت کافی داشته‌اید؟
قدردانی از دیگران	آیا به نقش همه کسانی که به شما کمک کرده‌اند اذعان کرده‌اید؟
رعایت ارزش‌های اخلاقی	آیا در گردآوری داده‌ها اصول اخلاقی را مبنای کار قرار داده‌اید؟
انتقاد منصفانه	آیا در انتقاد از آثار دیگران کاملاً منصف و بی طرف بوده‌اید؟
صداقت در گزارش نتایج	آیا در گزارش تمام یافته‌های پژوهش کاملاً صادق و دقیق بوده‌اید؟
عدم سوگیری در تحلیل داده‌ها	آیا در گردآوری و تحلیل داده‌ها سوگیری نداشته‌اید؟
عدم پیش‌داوری در تحقیق	آیا نگران ردّ پیش‌فرض‌های خود نبوده‌اید و فقط به داده‌ها توجه داشته‌اید؟
رعایت حریم خصوصی افراد	آیا اطلاعات محرمانه نمونه موردآزمایش را کاملاً محرمانه نگه داشته‌اید؟
احترام به جامعه پژوهش	آیا مطمئن هستید پژوهش شما به آزردهی و رنجش جامعه پژوهش منجر نشده است؟

اخلاق پژوهش

تعامل با استاد راهنما و سایر موارد

دانشجویان در اجرای پژوهش خود و تدوین پایان‌نامه از راهنمایی استاد راهنما و مشاوره استاد مشاور بهره‌مند می‌شوند. این وظیفه دانشجویانست که با تدبیری منطقی بیشترین بهره را از دانش استادان راهنما و مشاور ببرند. یکی از مشکلات رایج در این تعامل عدم وجود تعریفی مشخص از هدایت و مشاوره پایان‌نامه است. به بیان دیگر، ممکن است برخی از دانشجویان تعریف واقع بینانه‌ای از نقش استاد راهنما و مشاور نداشته باشند. هدایت پایان‌نامه از سوی استاد راهنما الزاماً به معنای حضور مستمر و گام‌به‌گام او در تمام جزئیات و تمام مراحل تحقیق نیست. بلکه استاد راهنما باید دانشجوی را به مسیر درست پژوهش هدایت کند، و او را از حرکت در مسیر اشتباه بازدارد. وظیفه دیگر استاد راهنما و مشاور طرح سؤالاتی است که ذهن دانشجوی را به تکاپو و جنب‌وجوش بیشتر و مطالعه و جست‌وجوی گسترده‌تر در منابع ترغیب کند. مهم‌ترین پرسش‌هایی که باید در این مرحله به آنها پاسخ داده شود، در جدول شماره ۱۰ آمده است.

جدول ۱۰. نکات مربوط به تعامل با استاد راهنما و سایر موارد

کلید	توضیحات
تعامل با استاد راهنما، مدیریت زمان و سایر موارد	دیدگاه‌های استادان راهنما و مشاور
	آیا دیدگاه‌های استادان راهنما و مشاور را در کار خود اعمال کرده‌اید؟
	مغتنم‌شمردن فرصت یادگیری
	آیا پژوهش را فرصتی ارزشمند برای یادگیری تلقی می‌کنید؟
	پرهیز از اضطراب و نگرانی
	آیا از اجرای پژوهش لذت می‌برید یا آن را تکلیفی دشوار می‌پندارید؟
	پرهیز از شتاب‌زدگی
	آیا بیش از آنکه نگران یادگیری باشید به فکر دفاع از پایان‌نامه هستید؟
	آمادگی ویرایش مجدد متن
	آیا اگر لازم باشد، برای ویرایش مجدد متن پایان‌نامه آمادگی دارید؟
	مدیریت زمان در پژوهش
	آیا در طول ترم تحصیلی وقت کافی به پژوهش خود اختصاص داده‌اید؟
	مستندسازی فرایند یادگیری
	آیا اندیشه‌ها و امور مربوط به پایان‌نامه را به‌دقت و با جزئیات مستند ساخته‌اید؟
	مشورت در پایان‌نامه
	آیا با دوستان خود درباره موضوع پایان‌نامه صحبت می‌کنید؟
	جلب مشارکت سایر استادان
	آیا علاوه بر استادان راهنما و مشاور از سایر استادان گروه و دانشکده راهنمایی خواسته‌اید؟
	بازنگری در فرایند پژوهش
	اگر بخواهید دوباره پژوهش کنید، آیا همین مسیر را طی خواهید کرد؟

سخن پایانی

آشنایی با اصول و مبانی تحقیق علمی یکی از اهداف اصلی آموزش عالی در مقاطع تحصیلات تکمیلی (کارشناسی ارشد و دکتری) است. اجرای یک پژوهش مستقل و ارائه گزارش مفصل آن به صورت پایان‌نامه در مقطع کارشناسی ارشد، و به عنوان رساله در مقطع دکتری، تمرینی است که در آن دانشجویان می‌توانند این اصول و مبانی را در عمل اجرا کنند. مهارت‌هایی که دانشجویان طی این مرحله می‌آموزند، مبنای فعالیت‌های پژوهش آنان در آینده خواهد بود. بر این اساس، نگارش پایان‌نامه فرصتی مغتنم برای آموزش این مهارت‌ها به‌شمار می‌آید. از این رو، لازم است استادان راهنما و مشاور طی این فرایند، آموزش‌های لازم را به دانشجویان ارائه کنند. اگر این آموزش‌ها جامع و کاربردی باشد، هدف موردنظر از نگارش پایان‌نامه محقق خواهد شد. برای اطمینان از جامعیت این آموزش‌ها توجه به نکاتی پایه و بنیادی ضروری است. مثلاً، آنچه در اینجا آمد سرفصل مهم‌ترین نکاتی است که باید در این زمینه موردتوجه واقع شود. بدیهی است هریک از موارد مطرح‌شده، می‌تواند به تفصیل موردبحث و بررسی قرار گیرند. با این حال به دلیل حجم مختصر مقاله حاضر امکان پرداختن به جزئیات هریک میسر نیست. برای مطالعه تکمیلی در این زمینه، خوانندگان می‌توانند به منابع این مقاله و آثار مشابه دیگر مراجعه کنند. گزیده‌ای از این آثار در بخش منابع و در پیوست مقاله برای مطالعه بیشتر علاقه‌مندان آمده است.

پی‌نوشت‌ها:

1. y.mansourian@gmail.com

2. Dissertation

3. Thesis or PhD Thesis
4. Course and Research
5. Research-based PhD
6. Writing-up
7. Supervisor
8. Advisor
9. Examiner
10. Core Resources
11. Citations
12. Databases and Databanks
13. Index Journals
14. <http://irandoc.ac.ir/>
15. <http://thesis.irandoc.ac.ir/>
16. Thesaurus
17. Literature Review
18. Search Strategy
19. Logical Operators/Boolean Logic: AND, OR, NOT
20. "User Satisfaction" AND "Academic Libraries" AND "Reference Services"

منابع و منابعی برای مطالعه بیشتر

۱. ابوالحسنی، محسن (۱۳۸۱). چگونه مقاله علمی بنویسیم و آن را به چاپ برسانیم، تهران: انستیتو پاستور ایران.
۲. ادریسی، محمدحسن (۱۳۸۲). آیین نگارش فارسی، اصفهان: انتشارات اردکان.
۳. بود، میشل (۱۳۸۷). هنر تزنویسی: راهنمای نگارش تز دکتری و پایان نامه کارشناسی ارشد، ترجمه: عبدالحسین نیک‌گهر. تهران: توتیا.
۴. پریخ، مهری و رحمت‌الله فتاحی (۱۳۸۴). راهنمای نگارش مرور نوشتارها و پیشینه پژوهش در حوزه‌های علوم انسانی و اجتماعی، تهران: نشر کتابدار.
۵. چهرئی، علی (۱۳۸۶). اصول پایه نگارش مقالات علوم پزشکی، تهران: انتشارات پژوهاک علم آریا.
۶. حرّی، عباس و اعظم شاهبداغی (۱۳۸۵). شیوه‌های استناد در نگارش‌های علمی: رهنمودهای بین‌المللی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۷. حرّی، عباس (۱۳۸۵). آیین نگارش علمی، تهران: نهاد کتابخانه‌های عمومی کشور.
۸. خاکی، غلامرضا (۱۳۸۲). روش تحقیق با رویکردی به پایان‌نامه‌نویسی، تهران: بازتاب.
۹. رووران، ژان کلود (۱۳۸۱). مهارت و روش‌ها در نگارش پایان‌نامه‌های دانشگاهی، ترجمه: الله شکر اسداللهی، تبریز: انتشارات دانشگاه تبریز.
۱۰. سمیعی، احمد (۱۳۸۷). نگارش و ویرایش، چاپ نهم. تهران: سمت.
۱۱. طوسی، بهرام (۱۳۸۲). راهنمای پژوهش و اصول علمی مقاله‌نویسی، چاپ دهم، مشهد: نشر تابان.
۱۲. طوسی، بهرام (۱۳۸۳). هنر نوشتن و مهارت‌های مقاله‌نویسی، چاپ هیجدهم، مشهد: نشر تابان.
۱۳. فتوحی، محمود (۱۳۸۵). آیین نگارش مقاله علمی - پژوهشی، تهران: سخن.

۱۴. کاظمی، عباس (۱۳۷۹). چگونه تحقیق کنیم: راهنمای جامع تحقیق، نگارش و دفاع از پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد و دکترا، تهران: دانشگاه امام حسین (ع).
۱۵. کالز، جان بی (۱۳۸۱). دست‌افزار نویسندگان: راهنمای اصول شیوانویسی، ترجمه: مهدی افشار، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
۱۶. کیوی، ریمون؛ لوک وان کامپنهود (۱۳۸۳). روش تحقیق در علوم اجتماعی، ترجمه: عبدالحسین نیک‌گهر، تهران: توتیا.
۱۷. موحد، ضیاء (۱۳۸۷). البته واضح و مبهرن است که ... رساله‌ای در اثر نویسی، تهران: نیلوفر.
۱۸. موسی‌پور، نعمت‌الله و سیدحمیدرضا علوی (۱۳۸۵). نگارش علمی: راهنمای تدوین و نگارش مقاله، پایان‌نامه، رساله، و گزارش پژوهش، کرمان: دانشگاه شهید باهنر کرمان.
۱۹. مهاجرى، علیرضا (۱۳۸۶). مبانی روش تحقیق: تدارک مقاله‌های تحقیقی و پایان‌نامه‌های دانشجویی، ویرایش دوم، تهران: چاپار.
۲۰. نایب‌پور، محمد و ماهرخ بریری (۱۳۸۷). روش تحقیق و پایان‌نامه‌نویسی، تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.
21. Karls, J. B. and Szymanski, R. (1990). The Writer's Handbook: A Guide to the Essentials of Good Writing. Lincolnwood, Illinois, National Textbook Company.
22. Murray, R. (2002). How to Write a Thesis. Maidenhead, Open University Press.
23. Murray, R. (2007). Writing for Academic Journals. Maidenhead, Open University Press.
24. University of Ottawa, Faculty of Graduate and Postdoctoral Studies (2009). Thesis Evaluation (Online) <http://www.grad.uottawa.ca/default.aspx?tabid=1396> (accessed 12 December 2008)

پیوست: گزیده‌ای از راهنمای نگارش پایان‌نامه در دانشگاه‌های ایران و جهان

- راهنمای نگارش پایان‌نامه کارشناسی ارشد و رساله دکترا، دانشگاه علم و صنعت ایران،
http://www.iust.ac.ir/files/pgs/pdf/guide_to_writing_theses_final2.pdf
- راهنمای نگارش پایان‌نامه، دانشگاه صنعتی امیرکبیر،
<http://library.aut.ac.ir/faq/theses.htm>
- شیوه‌نامه نگارش و تدوین پایان‌نامه/ رساله دانشجویی، دانشگاه تربیت مدرس،
<http://www.modares.ac.ir/page/systems/index/research/tashvigh/not>
- راهنمای نگارش پایان‌نامه، دانشکده پزشکی دانشگاه علوم پزشکی مشهد،
<http://www.mums.ac.ir/medical/fa/WriteThesis>
- راهنمای نگارش پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده پرستاری دانشگاه علوم پزشکی مشهد،
http://www.mums.ac.ir/nurse/fa/ms_help_tez_nm
- راهنمای نگارش پایان‌نامه، دانشگاه لستر انگلستان،
<http://www2.le.ac.uk/offices/ssds/sd/ld/resources/writing/writing-dissertation>
- راهنمای تدوین پایان‌نامه، دانشگاه میشیگان آمریکا،
<http://www.wmich.edu/science/docs/dissguid.pdf>
- راهنمای تدوین رساله دکترا، دانشگاه نیوساوت ویلز، استرالیا،
<http://phys.unsw.edu.au/~jw/thesis.html>